

LANDSCHAPSBEWUST-ZIJN IN RETRO-PERSPECTIEF

REDE

Uitgesproken op 23 februari 1989

door

Prof.drs. J.A.J. Vervloet

**bij de aanvaarding van het ambt
van buitengewoon hoogleraar in de
historische geografie
aan de Landbouwniversiteit te
Wageningen**

Mijnheer de Rector Magnificus, Dames en Heren,

Het is een voorrecht u hedenmiddag onder mijn gehoor te vinden. Zoals uit de titel van mijn bijdrage blijkt, zal ik het hebben over het landschap. In de eerste plaats hoe daarnaar in het verleden werd gekeken, maar ook hoe naar het verleden daarvan kan worden gekeken en in hoeverre die benadering perspectieven biedt voor de toekomst.

Mijn verhaal gaat over het landschap vanuit een historisch geografische optiek. Naast een beschouwing over het landschap is het daarom ook nodig enige woorden te wijden aan de historische geografie.

Een korte inleiding kan helpen u bewust te maken van de wijze waarop de geografen in het verleden het landschap hebben gezien en in hun wetenschap hebben geïntegreerd. Daaruit kan men opmaken dat niet steeds op dezelfde wijze over het landschap werd gedacht. Het landschapsbewustzijn heeft veranderingen ondergaan die nauw samenhangen met de wijze waarop de geografie werd beoefend.

Nadat wij ons door een stukje geschiedenis hebben heen geworsteld, waarbij onvermijdelijk aandacht moet worden besteed aan enkele theoretische achtergronden, willen we ons bezighouden met de actuele stand van zaken. Meer bepaald met de kwestie hoe landschap en historische geografie zich tegenwoordig tot elkaar verhouden en hoe de relatie is tot verwante wetenschappen zoals de agrarische geschiedenis, de bodemkunde, de cultuurtechniek en de tuin- en landschapsarchitectuur. Dit mede in verband met de toepassing van het landschapsbegrip in de huidige praktijk en de uitdagingen die daaruit voor de historische geografie voortvloeien. Binnen het vakgebied en ook daarbuiten is men zich bewust geworden van het landschap als een spiegel van onze cultuur, als een kenbron van onze beschaving uit vroeger tijd. Hoe wij daar verantwoord mee om moeten gaan

is een kwestie van zorg. Het betreft de incorporatie van het historisch-geografische landschapsbesef in het ruimtelijk beleid in het algemeen en in de inrichting van het landelijk gebied in het bijzonder. Getracht zal worden een antwoord te formuleren op de vraag hoe wij op langere termijn aan deze problematiek het hoofd gaan bieden. Wij eindigen aldus met het schetsen van een toekomstperspectief voor het historische landschap.

We kunnen de draad van ons betoog oppakken in de oudheid, de periode waarin de geografie of aardbeschrijving een aanvang nam. Hoe keek men toen tegen het landschap aan en kon men in die tijd spreken van een historisch-geografische benadering? Beginnen we met het laatste dan kan men zeggen dat geografie en historie in die periode vaak nogal door elkaar heenliepen. Een strikte scheiding was niet tot stand gebracht. Een vroeg voorbeeld daarvan zijn de Historiën van Hèrodotus van Halikarnassos die leefde van omstreeks 485 tot circa 425 voor Chr.¹ Het werk staat vol geografische bijzonderheden. Maar om dit historische geografie te noemen gaat te ver. Het heeft een nogal chaotisch karakter, zonder veel systematiek. Een ander voorbeeld van het ontbreken van een systematische aanpak bij de confrontatie van tijd en ruimte komt tot uitdrukking in het werk van de geograaf Strabo die tussen 67 en 59 v. Chr. geboren werd. Diens Geografie bevat vele historische elementen die de geografische informatie schijnbaar doelloos larteren. Ook dit is geen historische geografie.

Naar mijn idee mag historische geografie eerst deze naam dragen wanneer zij het resultaat is van een doelgerichte confrontatie tussen aardbeschrijving en geschiedenis.

Dat wil niet zeggen dat de aardbeschrijving in de oudheid alle visie

ontbeerde. Uit het werk van Strabo bijvoorbeeld kan wel degelijk worden geconcludeerd dat hij uitgaat van een landschappelijke benadering.³ In feite kunnen we een tweetal benaderingen bij hem onderscheiden. Om een gebied te karakteriseren beschrijft Strabo in de eerste plaats de ligging van dat gebied ten opzichte van de omringende landen alsmede de gebiedsvorm en de oppervlakte. In tweede instantie laat hij zich uit over inhoudelijke aspecten zoals de aard van het land: of het bergachtig is of vlak, en of het vruchtbaar is en welke vegetatie we er aantreffen. Zoals we nog zullen zien zijn deze twee benaderingen van essentieel belang om te begrijpen hoe thans en in het verleden tegen het begrip landschap is aangekeken.

Deze dualiteit is zeker ook van invloed geweest op de ontwikkeling van de historisch-geografische beschouwingwijze omdat deze gedurende lange tijd voornamelijk is bepaald door de manier waarop men het begrip "landschap" wenste te interpreteren.

Wellicht kunnen we een en ander het beste tot zijn recht laten komen door een korte rondleiding te ensceneren langs een aantal vooraanstaande historisch-geografen die zich op uiteenlopende manieren met het landschap in verschillende betekenissen hebben beziggehouden.

De eerste die ik in dit verband met u wil bespreken is Philippus Cluverius (1580-1643). Wie zich wil oriënteren in de geschiedenis van de historische geografie van Nederland ontkomt niet aan deze uit Danzig afkomstige geleerde die op 36-jarige leeftijd door de Staten Generaal werd benoemd tot "geographicus academicus" aan de Universiteit van Leiden. Cluverius was een typische vertegenwoordiger van de historische bestuursgeografie die zich ten doel stelde de ligging van steden, wegen en grenzen op een bepaald moment in het verleden te reconstrueren. Hij bewandelde daarbij in zoverre een eigen weg dat hij zich niet alleen

oriënteerde op wat de klassieke schrijvers hadden geschreven, maar ook de actuele natuurlijke gesteldheid zoals de vorm van bergen en rivieren in het geding bracht.

Heel illustratief komt deze werkwijze naar voren in zijn boek uit 1611 dat handelt "Over de drie Uitlopen, en Monden van den Rhijn, Mitzgaders, Wegens de vijf Volken, die eertijds aan deselve gewoont hebben, te weten, Toxandren, Batavieren, Caninefaten, Frisen, en Marsacen". (Citaat titelpagina Nederlandse vertaling van 1709.)

Wij laten hem zelf zijn werkwijze toelichten aan de hand van het begin van het eerste hoofdstuk. Hij schrijft: "Als ik voornam, de grensen der oude Batavieren, (in welker bepalinge ik de meeste tot nog toe seer grovelijk zie gedwaalt te hebben) nauwkeuriger te beschrijven, heb ik tot mijn oogmerk raadsaam geagt de drie uitlopen van de Rivier den Rhijn, en te gelijk de Volke, die daar eertijds aan gewoont hebben, ordentelijk uit te leggen. Want dit nauwkeurig geschiet zijnde, sullen de Landen der Batavieren ook klaar, en sonder mistasting onderkent kunnen werden".

Het is duidelijk dat in deze context de inhoud van het begrip "landschap" niet in de ruime betekenis van het woord mag worden geïnterpreteerd. Landschap moet hier worden opgevat als synoniem van "bestuurlijke eenheid": een staat of gewest of een streek. Dezelfde visie klinkt nog door in de enigszins archaische koosnaam van Drenthe, namelijk "De Olde Landschap".

Met het werk van Cluverius was voor de eerstkomende eeuwen in Nederland een trend gezet. De historische geografie was in deze periode niet veel meer dan een hulpwetenschap van de geschiedenis: gericht op de reconstructie van de grenzen van staatkundige en andere bestuurlijke eenheden, al dan niet uitgewerkt in historische atlassen.

Een en ander culmineerde in 1852 in het verschijnen van het "Handboek der

Middel-Nederlandsche Geographie" geschreven door de archivaris L.Ph.C. van den Bergh (1805-1887). Dit werk, dat een samenvatting was van de lokale en regionale achttiende- en vroeg negentiende eeuwse literatuur, was vooral bedoeld om historici inzicht te geven in de vroegere toestand van het land. Mede gebaseerd op tot dan toe nog niet uitgegeven oorkonden is door Van den Bergh achtereenvolgens aandacht besteed aan de vorm van de Nederlandse kusten, aan de voormalige loop der rivieren en aan de verbreiding van wouden, moerassen, dijken en wegen alsmede aan de verschillende bevolkingsgroepen en waar deze woonachtig waren. Tenslotte wordt uitvoerig stil gestaan bij de indeling van het land in politieke en andere bestuurlijke eenheden.

Beslissend voor de verdere ontwikkeling van het vak en het denken over het landschap waren gebeurtenissen die buiten onze landsgrenzen plaatsvonden. Op het eind van de achttiende eeuw zien wij in Duitsland een discussie over de doelstelling en de inhoud van de geografie van start gaan. Men keerde zich meer en meer af van de bestuursgeografie of "Staatsgeographie". In plaats daarvan kwam de zogenaamde "Reine Geographie" in de mode. Deze omvatte de studie van de fysisch-geografische verschijningsvormen: de natuurlijke "setting" waarbinnen de menselijke activiteiten zich afspeelden. De Jong typeerde deze richting als de "landschapsbeschrijving".³

Het begrip landschap heeft in de landschapsbeschrijving een wezenlijk ruimere inhoud dan de historische bestuursgeografie: we kunnen het omschrijven als "een uitgestrektheid land dat men in zijn totaliteit overziet"

Interessant is de discussie die zich ontplooidde over wat deze totaliteit

inhiel. Er was een groep "scherpslijpers" die meende dat men zich alléén had te richten op de zuiver natuurlijke verschijnselen op het aardoppervlak. De mensen met hun grillige gedragingen hoorden daaronder niet thuis. Hoeveel moeite had het niet gekost om zich vrij te vechten van de geschiedenis. Nu wilde men er dan ook niets meer mee te maken hebben. Binnen deze stroming werd geografie tot een equivalent van wat wij thans fysische geografie zouden noemen.

Anderen gingen zover niet en betrokken ook menselijke verschijnselen in hun beschrijving, alhoewel dit veelal beperkt bleef tot het bestuderen van de wijze waarop het land, c.q. de fysische gesteldheid, op de bewoners inwerkte.

Enkelen gingen in hun belangstelling voor de mens nog een stapje verder door te spreken over een wisselwerking tussen de mens en zijn milieu. Toch bleef ook vanuit die optiek de ruimte voor al te grote menselijke vrijpostigheden gewoonlijk beperkt. De natuurwetenschappelijke denkwijze overheerste en vormde de voedingsbodem voor de gedachte dat de omgeving in overwegende mate door natuurlijke factoren werd gestuurd.

Ook toen de mens in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate tot onderwerp van de geografiebeoefening werd, in het kader waarvan het begrip "Anthropogeographie" tot leven werd gewekt, is aanvankelijk nog krachtig aan dit "Leitmotiv" vastgehouden. De mens bleef in zijn handelen gedetermineerd door het fysisch milieu.

In ons land is een belangrijke impuls voor de geografiebeoefening uitgegaan van het Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (het huidige KNAAG), dat in 1873 werd opgericht. Binnen het kader van de "Afdeling Nederland" is van 1876 tot 1910 veel gedaan aan het bevorderen van de geografie van het eigen land. Centraal daarbij stond de studie van de veranderingen die Nederland – met name het noordelijke en westelijke

deel – door de eeuwen heen als gevolg van bedijking, ontginning en ontwatering heeft ondergaan.⁴ Hierbij was een hoofdrol weggelegd voor A.A. Beekman (1854–1947); van oorsprong genie-officier en later leraar aardrijkskunde aan het gymnasium van Zutphen en Schiedam.⁵ In 1884 verscheen van zijn hand de eerste druk van het boek "Nederland als polderland", waarin, zoals hij zelf opmerkte, "de belangrijkste helft van ons land", het deel beneden 5 meter + NAP, behandeld werd.

Met Beekman, die door sommigen als de grondlegger van de Nederlandse historische geografie wordt beschouwd, begon het vakgebied zich enigermate te verzelfstandigen. Niet langer uitsluitend geografie ten gerieve van de historie, maar ook geografie om zich zelfs wille.

Overigens mag men deze ommekeer niet al te dramatisch voorstellen. De historische geografie in zijn ouderwetse uitwerking had zeker de belangstelling van Beekman. Hiervan getuigt in de eerste plaats de grotendeels onder zijn verantwoording tot stand gekomen monumentale Geschiedkundige Atlas van Nederland (verschenen tussen 1910 en 1938); zijn, in 1947 posthuum verschenen, verhandeling over de Wateren in Nederland en – niet in de laatste plaats – ook de herziening van het Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie" die eveneens na zijn dood, in 1949 het licht zag.

Hoewel hij met deze belangstelling duidelijk afweek van zijn buitenlandse collega's, heeft Beekman zich toch niet geheel aan de tijdgeest kunnen onttrekken. Wij kunnen dit het beste illustreren aan de hand van een uitspraak van "de meester" zelf, gedaan in het jaar 1912.⁶ Hij omschrijft zijn vak daarin als "de geschiedenis van het geografische beeld..... de veranderingen die in de loop der tijden hebben plaatsgevonden wat betreft de bodem, de wateren, het plantenkleed, de bevolking, de nederzettingen, enz., voorzover die veranderingen dat beeld

wijzigen". Voor "geografisch beeld" mag men "landschap" lezen; het aardoppervlak met alles wat daarop te zien is. Zo kunnen we constateren dat Beekman hoewel nog sterk aanleunend tegen de historische bestuurs-geografie wel een daarvan afwijkend landschapsbegrip huldigt.

Zeker niet zonder betekenis voor de ontwikkeling van de historische geografie was H. Blink (1852-1931), die vanaf 1906 tot 1923 buitengewoon hoogleraar is geweest in de "economische geographie" aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Ofschoon voornamelijk economisch geograaf - van welke richting hij in Nederland de grote animator was - komen in veel van zijn publikaties de historische achtergronden van de ruimtelijke ontwikkeling tot uitdrukking. Met name zijn "Studiën over nederzettingen in Nederland", verschenen tussen 1901 en 1904 legden hiervan getuigenis af,⁷ maar ook het boek over de "Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland" (1902-1904) alsmede de monografieën over Friesland (1917); Drenthe (1919) en Limburg (1919) als economisch-geografische gewesten in verleden en heden.

Méer dan Beekman, sloot Blink met dit soort publikaties aan bij de geografische tradities van zijn tijd. Zijn grotere engagement blijkt ook uit enkele uitspraken die onmiskenbaar wijzen op een fysisch deterministische inslag. Zo kenschetste hij het geografische milieu als "het vaste element, de basis waarop het economische proces zich voltrekt en waarvan het verloop grotendeels afhankelijk is".⁸ In dezelfde richting tendeeft zijn uitspraak dat "het maatschappelijk leven ... in schier alles nauw gebonden (is) aan het aardmilieu, dat in vele gevallen er zijn domineerenden invloed op uitoefent".⁹ Zijn historische gerichtheid wordt duidelijk in zijn uitspraak dat de geografie "zich niet enkel tot het heden (dient) te bepalen, maar in het verleden (moet) beginnen teneinde de ontwikkeling te doen uitkomen".¹⁰

Op het eind van zijn loopbaan lijkt bij Blink de fysisch deterministische invalshoek minder pregnant aanwezig. Althans in een rede, uitgesproken in 1923 bij gelegenheid van zijn afscheid hier in Wageningen¹¹ stelde hij vast dat hij door studie van den landbouw en de landbouwgeschiedenis, alsmede van handel en nijverheid "... tot de overtuiging was gebracht, dat de aardrijkskunde ... niet voldeed". Het bracht hem tot de overtuiging, "dat alleen door een innig verband te brengen van aardrijkskundige met economische studiën die verschijnselen worden verklaard." Hiermee lijkt een beslissende wending in het denken van Blink te hebben plaats gegrepen. Niet de natuur beslist maar de arbeidende mens in zijn welvaartsstreven.

Hij raakt daarmee aan de nieuwe zienswijze die tevoren in het buitenland baan hadden gebroken en die we kunnen beschouwen als een reactie op het starre fysisch determinisme van de landschapsbeschrijving en de daaruit voortgekomen 'Anthropogeographie'.

De band die de mens met de natuur verbond werd los gesneden. Dit leidde tot het uiteenvallen van de geografie in twee deeldisciplines: de fysische- en de sociale geografie. Met name de Franse historicus en geograaf Paul Vidal de la Blache (1845-1918) openbaarde zich als een groot kampioen van de verzelfstandiging van de sociale geografie die hij 'géographie humaine' noemde.

Hoewel in Amsterdam en in Utrecht met de benoeming van twee duo's hoogleraren in de geografie deze scheiding reeds in 1908 was geëffectueerd, werd de splitsing van het vakgebied eerst definitief beklonken in het Academisch Statuut van 1921.

Een en ander heeft uiteraard ook gevolgen gehad voor de wijze waarop tegen het landschap werd aangekeken. Ook hier kwam een tweedeling tot stand. De sociaal-geografen gingen zich toeleggen op de studie van het cultuurlandschap, de fysisch-geografen richtten zich bij uitstek op de

studie van het natuurlandschap.

Op het eerste gezicht lijkt deze taakverdeling vanzelfsprekend. Het object van de cultuurlandschapsgeografie zou bestaan uit de op het aardoppervlak zichtbare sporen die het gevolg zijn van menselijke activiteiten terwijl de fysische geografie zich zou bezig houden met de sporen die het gevolg zijn van natuurlijke processen.

Reeds vanaf het begin van de scheiding moest men zich realiseren dat een al te rigide opdeling van het object geen gelukkige ingreep zou zijn. Voor de cultuurlandschapsgeografie – zoals men de sociale geografie in deze tijd aanduidde – gold dat de natuur dan wel niet beschouwd mocht worden als een alles sturende en beïnvloedende factor, maar nochtans voor het verklaren van het culturele landschapsbeeld node kon worden gemist. Kortom: het menselijk handelen en de natuurlijke processen kenmerken zich vaak door een sterke onderlinge vervlechting. Vidal de la Blache heeft reeds op deze problematiek ingespeeld door te poneren dat het menselijk handelen wordt bepaald door de ruimte die de natuurlijke omgeving biedt: het staat de mens vrij – binnen zekere marges – een keuze te maken. Dit gezichtspunt wordt in de geografie het possibilisme genoemd en maakt het mogelijk dat er nog een ontsnappingsroute naar de natuur openblijft.

Het is vanuit deze gedachtenwereld dat de Utrechtse hoogleraar L. van Vuuren (1873–1951), die Blink als buitengewoon hoogleraar in de economische geografie in Wageningen opvolgde, bewust aan het vak voortbouwde. De studie van het cultuurlandschap stond bij hem centraal. De menselijke geest vormt binnen dat landschap het scheppende, het omvormende element, terwijl anderzijds de (natuurlijke) eigenschappen van het landschap de grenzen stelt aan de activiteit van de menselijke geest.

In de manier waarop de mens de hem ter beschikking staande ruimte heeft ingedeeld kan worden afgelezen hoe het welvaartsstreven van de bevolking

heeft uitgewerkt. De mate van succes hangt samen met het beschavingspeil. Deze these komt terug in een bekende veel geciteerde uitspraak die ook ik u niet wil onthouden. Volgens Van Vuuren is het cultuurlandschap "een open boek, waarin de occupatievormen een leerzaam schrift geschreven hebben, waardoor een volk zichzelf beter leert kennen".^{1 2}

Geheel conform de tradities van de Franse school heeft Van Vuuren zich een voorstander getoond van zogenaamde streekmonografieën. Alléén binnen het afgeronde regionale kader van een streek of een land kan optimaal studie worden gemaakt van de relaties die daarbinnen tussen de mens en de aarde bestaan. Zo'n monografie is – aldus Van Vuuren – te beschouwen als "het resultaat van de waarneming waarbij bij voldoende oefening de problemen zich aan den sociaal geograaf opdringen".^{1 3}

Het cultuurlandschap als spiegel van de processen die zich in het verleden hebben afgespeeld kan niet worden beschouwd zonder uitvoerig op dat verleden in te gaan. Bij het beschrijven van de genese van het landschap betoont Van Vuuren zich een historische geograaf "Avant la lettre", waarbij gebruik wordt gemaakt van een retrospectieve – vanuit het heden naar het verleden toewerkende – benaderingswijze. Helder komen zijn inzichten naar voren bij een bespreking van het belang van de waarneming van verschijnselen in het landschap. Hij benadrukt dat die waarneming "daarom zoo vruchtbaar (kan) zijn, omdat een nieuwe vorm nooit den ouden volkomen verdringt. Integendeel, het nieuwe schuift zich over het oude heen, zoodat de nauwkeurige onderzoeker met steeds verfijnder methoden den geheelen ontwikkelingsgang kan aflezen".^{1 4}

Bij Van Vuuren is de sociale geografie als "cultuurlandschapsgeografie" nog onlosmakelijk verbonden met het landschap dat als uitgangspunt fungeert. Met name in Amsterdam is reeds geruime tijd voor de laatste wereldoorlog een nieuwe zienswijze tot bloei gekomen. Hier ontwikkelde de

sociale geografie zich geleidelijk in de richting van de sociografie, een wetenschap waarbij de mens als groep het uitgangspunt vormt. Daarbinnen verkommerde de betekenis van het landschap tot een abstracte ruimte waarbinnen de menselijke samenleving zich afspeelt. Deze ontakeling kán worden geïnterpreteerd als gevolg van het feit dat in de afgelopen driekwart eeuw de keuzemogelijkheden van de mens voortdurend verruimden. Het menselijk handelen bereikte een hoge graad van autonomie zonder dat de natuur nog tegenspel leek te kunnen bieden. Alles is overal maakbaar geworden. De mens heeft zijn milieu schijnbaar geheel aan zich ondergeschikt gemaakt!

Deze verstoorde relatie heeft niet alleen voor het milieu, maar ook voor de wetenschapsbeoefening diep ingrijpende gevolgen gehad. Een vergaande opsplitsing van de ruimtelijk georiënteerde wetenschappen in allerlei disciplines en subdisciplines is het gevolg geweest.

Ook in Wageningen zijn de gevolgen van deze ontwikkeling doorgedrongen. Toen Van Vuuren na de oorlog zijn hoogleraarschap aan de Landbouw-hogeschool neerlegde kwam bij deze instelling een einde aan de invloed van de cultuurlandschapsgeografie. De leerstoel economische geografie werd bezet door de sociograaf Hofstee, die vanuit deze positie de rurale sociologie tot ontplooiing heeft gebracht.

De historische belangstelling werd in 1949 gekanaliseerd door de benoeming van B.H. Slicher van Bath als tijdelijk buitengewoon hoogleraar in de agrarisch-economische en -sociale geschiedenis. Diens succesvolle optreden resulteerde in 1952 in de oprichting van de Afdeling Agrarische Geschiedenis en in 1956 tot een benoeming als gewoon hoogleraar. Het spreekt vanzelf dat we ook binnen dit kader geen optimale belangstelling voor de genese van het cultuurlandschap mogen verlangen. De sociaal-economische en demografische aspecten van de landschapsgeschiedenis

stonden en staan bij deze vakgroep centraal.

De historische dimensie van het landschap werd aan de landbouwhogeschool eigenlijk alléén nog uitgedragen in de Tuin- en Landschapsarchitectuur. J.T.P. Bijhouwer, in 1936 benoemd tot docent en in 1947 tot hoogleraar in de Tuinkunst, liet in dit opzicht enige bijzonder onderhoudende publikaties het licht zien. Centraal thema in dat werk was hoe de mens het "Natuurlijke landschap beïnvloedde en vormde tot ons huidige cultuurlandschap, uitgaande van en in wisselwerking met de natuurlijke gegevens".^{1 8}

Maar misschien is het nuttig om ons in dit verband te realiseren dat deze beschouwingswijze – hoe positief ook – niet vanzelfsprekend moest leiden tot fundamenteel onderzoek naar de historische achtergronden van cultuurlandschappen. Bijhouwers benadering was – een enkel geval daargelaten – in hoofdzaak consumptief: er werd gebruik gemaakt van bestaande kennis die door anderen was gegenereerd om met behulp daarvan bij de vormgeving van nieuwe landschappen, daarop voort te bouwen. Een en ander leidde niet tot wezenlijk nieuwe inzichten omtrent de wordingsgeschiedenis.

Op den duur raakte de conceptie uitgewerkt doordat de nodige nieuwe impulsen uitbleven. De traditionele eeuwenoude cultuurpatronen werden gaandeweg meer als hinderpalen dan als hulpmiddelen bij het ontwerpen beschouwd: starre, onveranderlijke kwelgeesten die "de verbeeldingskracht (en) de schone droom van de ontwerper" belemmerden in hun vrije loop.^{1 8} Ook hier treedt het maakbare landschap op de voorgrond: plooibaar naar behoefte en smaak en alles onder de zinspreuk "het nieuwe kan alleen maar beter zijn".

Kijken we nog eens om ons heen dan is in Wageningen eigenlijk alleen iets van de cultuurlandschapsgeografie overgebleven bij de Stichting voor Bodemkartering (thans het Staringcentrum). Hier werd vanaf 1946

A.W. Vlam (later mevr. Edelman-Vlam) als geografe aangesteld. Haar taak was een ondersteunende. Ten dienste van het bodemkundig onderzoek. Met name toegespitst op de problematiek van de mens als bodemvormende factor. Zelf formuleerde zij in de beginjaren haar werk wat ruimer, namelijk als een studie die nagaat "hoe het oorspronkelijke natuurlandschap zich door toedoen van de mens langzamerhand vervormde tot het tegenwoordige cultuurlandschap".¹⁷

Opgeleid als fysisch-geografe ontplooidde zij weldra baanbrekend werk op het terrein van de cultuurlandschapsanalyse. Ik wil in dit verband in het bijzonder haar belangstelling voor bewonings- en perceelsvormen vermelden. Deze werd - gezamenlijk met Hofstee - uitgewerkt in een indrukwekkend artikel over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland.¹⁸

Opmerkelijk is de samenwerking met Hofstee die nog éénmaal op zijn "oude stek", de geografie, terugkeerde. De taken werden eerlijk verdeeld: Vlam nam de vormanalyse voor haar rekening terwijl Hofstee het maatschappelijke kader schetste waaruit de vormontwikkeling kon worden verklaard. Dit stempelt het artikel in methodologisch opzicht nog altijd als een voorbeeldstudie.

Haar belangstelling voor het door de mens gemaakte landschap splitste zich geleidelijk toe op de ontginningsgeschiedenis van de zandgronden. Gezamenlijk met C.H. Edelman, haar echtgenoot - over wiens buitengewone verdiensten ik op deze plaats niet nader behoef uit te wijden - werd op basis van archivalia, oude kaarten, veldnamen en kadastrale informatie een groot aantal nederzettingen, gelegen in Hoog-Nederland, diepgaand bestudeerd.

Zeker is mede door haar inspanningen de geografische traditie in Wageningen springlevend gebleven, juist toen deze discipline op de Landbouwhogeschool weg viel. Wij mogen haar daar oprecht dankbaar voor zijn.

Op het eind van haar loopbaan kondigden zich andere verhoudingen aan. Een andere visie op het landschap brak baan. Het denken onderging een drastische wijziging onder invloed van de milieuproblematiek. Naast bodem, lucht, water, flora en fauna werd het landschap één van de deelaspecten van waaruit de kwaliteiten van het milieu werden beoordeeld. Deze wending schiep nieuwe kansen voor, op de toepassing gerichte, landschapsinventarisatie en -valorisatie.

Het is niet verwonderlijk dat op deze ontwikkeling met name door Wageningse onderzoeksinstituten werd ingespeeld. Het landschap in Nederland is bij uitstek een agrarisch cultuurlandschap waarvan het wel en wee nauw is verbonden met de activiteiten die in de agrarische sector worden ontplooid.

Begin jaren zeventig werd alert op de zich wijzigende denkbeelden ingespeeld. Bij de "Dorschkamp", het toenmalige onderzoeksinstituut van Staatsbosbeheer, kwam in 1974 een afzonderlijke hoofdafdeling "Landschapsbouw" tot ontwikkeling waarbinnen de landschapsarchitectuur een voorname inbreng had. Bij de Stichting voor Bodemkartering werd een afdeling landschapsfysiognomie in het leven geroepen en kreeg de afdeling historische geografie een meer toepassingsgerichte taakomschrijving. De historische geografie werd ingeschakeld bij het beleid inzake natuur- en landschapsbescherming en er ontstond een nieuw specialisme: het cultuurhistorisch landschapsonderzoek ofwel toegepaste historische geografie voor planologische doeleinden.

De omslag vond vrij abrupt plaats in 1972. In dat jaar ging onder leiding

van mevr. Edelman, de cultuurhistorische bijdrage van start in het zogenaamde Veluweproject. Spoedig kwam het vak tot ontplooiing. Ervaring werd opgedaan met onderzoek op velerlei schaalniveau: landelijk, provinciaal en lokaal. Dit geschiedde zeker niet zonder problemen. In methodenontwikkeling is veel tijd en denkwerk gaan zitten. Dit gold zowel voor de inhoudelijke als voor de vormgevingsaspecten van de kaarten en de rapporten die uitgebracht werden.

Een doordachte benadering was eens te meer noodzakelijk om twijfelaars te overtuigen van het nut en omdat er, vooral aanvankelijk, nogal wat vooroordelen met betrekking tot "de cultuurhistorische invalshoek" ten beste zijn gegeven. Een kleine bloemlezing uit de gehoorde bezwaren wil ik u niet onthouden: er werd een museale houding verweten; een ongebreidelde conserveringsdrang; een nostalgische hang naar het landschap van 1850 of naar de schoolplaten van Jetses. Alléén het verleden zou tellen. In de waardering voor het oude zou een wantrouwen zijn verborgen ten aanzien van het scheppend vermogen van de huidige generatie. Ook werd er angst bespeurd voor het nieuwe landschap van de toekomst.¹⁹

Het zal u niet verbazen wanneer dit soort uitspraken door mij onverwijld naar de prullenbak verwezen wordt. De historisch geograaf die cultuurhistorisch onderzoek verricht heeft niet de bedoeling alles bij het oude te laten of alles terug te brengen naar enigerlei "oorspronkelijke" toestand. Zo'n streven is onhistorisch en staat in wezen haaks op de onderzoeksresultaten die de historische geografie zelf heeft opgeleverd. We zien dat – onder invloed van zich steeds wijzigende sociale, economische, juridische, technologische en natuurlijke omstandigheden – het cultuurlandschap in het verleden voortdurend aan verandering onderhevig is geweest. Oók in de toekomst zal dit proces doorgaan. Het valt niet te stuiten, het kan niet gestuit worden en het

behoeft ook niet gestuit te worden.

Maar het proces kan wél begeleid worden. En als we dat proces met succes willen begeleiden dat moet dat wél met de nodige zorgvuldigheid en deskundigheid gebeuren.

Wanneer we een boekenkast bezitten en we willen daarin opruiming houden dan is het niet zo verstandig om de hele boel maar voor de voet weg in containers te gooien zodat alles ongezien naar de vuilnisbelt verdwijnt. Is het niet veel beter om het spul eerst te sorteren en er de zaken van waarde uit te halen? Er zouden allicht boeken onder kunnen schuilen die ons nog interesseren. Van het restant zou nog een deel naar de veiling kunnen worden gebracht.

Soms hebben mensen er geen idee van wat ze in huis hebben. Ze hebben via vorige generaties erfstukken in bezit gekregen die, nog geduldig op een rij staand of in kisten verpakt, wachten op het moment dat zij weer opnieuw opengeslagen zullen worden. In zo'n geval is het helemaal belangrijk om de collectie goed te bekijken. Heeft men er onvoldoende verstand van dan moet een antiquaar worden ingehuurd voor een goed advies. Dan pas kan er een bewuste keuze worden gemaakt: wat moet weg, wat wil ik houden; wat is rommel, wat heeft waarde?

Op een identieke wijze moeten we omgaan met ons cultuurlandschap. De historisch-geograaf kan worden vergeleken met de deskundige antiquaar die de mensen van advies dient.

Bij het inruimen van een boekenkast kunnen verschillende principes worden gehanteerd. Het is mogelijk de werken te sorteren naar band, kleur of formaat. Alles onder het motto het oog wil óók wat. Inderdaad kan kijkplezier van doorslaggevende betekenis zijn voor de belevingswaarde van een interieur.

In het cultuurlandschap wordt deze esthetische invalshoek behartigd door de landschapsarchitectuur.

Andere overwegingen zijn de bruikbaarheid en de bereikbaarheid of toegankelijkheid. Oude boeken zijn vaak minder bruikbaar omdat zij verouderd zijn. Ze worden daarom minder geraadpleegd en zullen in uithoeken terecht komen. De beste plekjes worden gereserveerd voor de moderne naslagwerken.

In het cultuurlandschap wordt dit soort denkbeelden ingebracht door cultuurtechnici en planologen.

Tenslotte kan men zijn boekenbezit óók sorteren op grond van thema, ouderdom, herkomst of taal. Lezen we voor boekenkast "cultuurlandschap" dan ben ik geneigd in deze wijze van sorteren een taak te zien voor het cultuurhistorisch landschapsonderzoek.

In de toekomst zullen nog veel boekenkasten, ofwel cultuurlandschappen, moeten worden geïnventariseerd, verfraaid en op efficiency moeten worden bekeken. De ruimte is beperkt en de uitgeverij – lees de samenleving – is vlijtiger dan ooit. Ook de eisen van de gebruikers veranderen. Er moeten keuzen worden gemaakt.

Men kan kiezen voor een benadering waarbij binnenhuisarchitect, arbeidsanalyst en antiquaar ieder afzonderlijk aan de slag gaan. Het is de vraag of zo'n werkwijze wel beklijft. Veel nuttiger lijkt het om al vanaf het prille begin met elkaar te overleggen waarna een gezamenlijk concept kan worden gepresenteerd.

Men kan zeggen dat voor zo'n benadering de organisatorische omstandigheden momenteel gunstiger zijn dan ooit. Bij de reorganisatie van het Landbouwkundig Onderzoek is het Staringcentrum in het leven geroepen waarbij een geïntegreerde benadering van het landelijke gebied centraal wordt gesteld. Het Staringcentrum kent een hoofdafdeling Landschapsontwikkeling waarin de medewerkers van de voormalige afdeling Landschap van de Stichting voor Bodemkartering en de medewerkers van de

voormalige hoofdafdeling Landschapsbouw van de Dorschkamp bijeen zijn gebracht. Binnen deze nieuwe constellatie ligt een nauwe samenwerking tussen landschapsarchitecten en historisch geografen binnen het bereik.

Ook het instellen van de nieuwe studierichting Landinrichtingswetenschappen bij de Landbouwniversiteit schiept mogelijkheden voor een vruchtbare uitwisseling van ideeën, afstemming van onderzoeksprogramma's en samenwerking tussen bodemkundigen, geografen, landschapsarchitecten en cultuurtechnici.

Toch zal er nog heel wat moeten gebeuren vooraleer van een echt bevredigende situatie gesproken mag worden. Dit hangt samen met een aantal fundamentele onevenwichtigheden die nog steeds diep doorwerken in de positie die het landschap binnen het beleid inneemt. Hanteren we nog één ogenblik de beeldspraak van de boekenkast dan blijkt bijvoorbeeld dat bij het indelen van dat meubelstuk de efficiency-adviseurs nog een heel zware stem in het kapittel hebben. De inbreng van de anderen is adviserend en daarom veel vrijblijvender. Ik denk dat in deze zin de emancipatie van het landschap als esthetisch- en als cultuurhistorisch fenomeen nog een stuk verder bevorderd kan worden. Eerst wanneer werkelijk op voet van gelijkheid tot een gezamenlijk concept kan worden gekomen is het landschap als zelfstandige milieufactor volwassen geworden. De komende jaren zullen in het teken staan van het streven om dit doel te realiseren. Het is een uitdaging voor het onderzoek om op basis van dit idee te komen tot praktische toepasbare modellen. Hiervan kan een voorbeeldwerking verwacht worden.

Een heet hangijzer is in dit verband de praktische uitwerking van begrippen als verweving en scheiding. Bij verweving gaat men er vanuit dat in gebieden met een agrarische functie landschappelijke waarden behouden kunnen blijven. Bij scheiding streeft men naar het opdelen in zones met gescheiden activiteiten. De laatste tijd wordt ten aanzien van

het eerste model een zekere moedeloosheid bespeurd. De economische druk op het landschap is zo verpletterend groot en de ontwikkelingen gaan zo snel dat er geen houden meer aan lijkt. Men is geneigd zich terug te trekken in de randpartijen: de marginale gebieden waarin men hoopt alsnog enige landschappelijke waarden te kunnen behouden en te ontwikkelen. Deze resten worden als het ware tot een omlijsting van gebieden waarin de agrarische produktie als de belangrijkste factor wordt gezien.

Het zal u duidelijk zijn dat deze "casco-gedachte" mij niet bijzonder aanspreekt. De interessante historisch-landschappelijke verschijningsvormen bevinden zich midden in de samenleving, niet aan de randen. Ze bevinden zich op plekken waar vanouds de meest geschikte gronden voorkomen die ook thans nog voor de agrarische sector van betekenis zijn. Dit markeert de buitengewone positie die de historische geografie binnen het kader van het landschapsonderzoek inneemt.

Bovendien moet gewezen worden op het irreversibele karakter van de elementen waarom het gaat. Een oude es of een oude weg laten zich niet moeiteloos ergens in de randpartijen tot ontwikkeling brengen als ze daar eerder niet voorkwamen. Aan kitsch hebben geen boodschap, het gaat om authentieke verschijnselen op hun oorspronkelijke plaats. Voor de historische geografie blijkt het streven naar verweving van levensbelang. Indien in de toekomst toch enigerlei scheiding moet plaatsvinden, dan is het misschien zinniger Nederland onder te verdelen in regio's met uiteenlopende agrarische doelstellingen.

De technische ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw maken deze scheiding mogelijk, misschien zelfs noodzakelijk. Het produktie-volume per hectare neemt steeds verder toe. Men kan overwegen deze agrarisch-industriële ontwikkeling alléén nog in een beperkt aantal gebieden toe te laten. In de resterende gebieden zou getracht kunnen worden het verwevingsmodel verder gestalte te geven. Hier zou de agrarische sector

zich niet moeten specialiseren in massaproducten, maar zich dienen te richten op het voortbrengen van een verscheidenheid aan produkten van speciale kwaliteit. Indien men en er vanuit gaat dat het huidige produktieniveau niet verder behoeft toe te nemen kan in de verwevingsgebieden de produktie omlaag en neemt de druk op het landschap af. De gebieden met een intensieve fabrieksmatige agrarische aanpak vullen het gat op dat door een landschapsvriendelijker benadering elders in het produktievolume ontstaat.

Of dit alles zonder de nodige sturing kan plaatsvinden mag worden betwijfeld. Het zal géén eenvoudige opgave blijken en veel van iedere betrokkene vergen. Zeker van de zijde van de historische geografie bestaat behoefte aan een goed wettelijk instrumentarium teneinde op adequate wijze aan de verwevingsgedachte gestalte te kunnen geven.

Helaas moet men vaststellen dat, naast planologische bescherming in het kader van bestemmingsplannen etc., wettelijke maatregelen voor het veiligstellen van ons historisch-geografische erfdeel nog grotendeels ontbreken.

Sinds in 1983 voor het eerst door de heer Klok en mij hierop werd gewezen is er niet veel vooruitgang geboekt. Wij constateerden dat de facto slechts een uiterst gering deel van het cultuurlandschap onder bescherming kan worden gesteld: de archeologische monumenten en de beschermde stads- en dorpsgezichten.²⁰

Aan de historisch-geografische structuren die de identiteit van grote delen van ons cultuurlandschap bepalen, wordt géén recht gedaan. Er bestaat géén Wet tot bescherming van het cultuurlandschap. Evenmin is er een Rijksdienst voor het Cultuurlandschap om de tenuitvoerlegging van zo'n wet in handen te nemen.

In 1985 zijn deze ideeën verwerkt in een nota van de Dr. A.A. Beekmanstichting die aan diverse betrokken departementen is toegezonden.²¹ Veel

verder dan positieve adviezen door de Natuurbeschermingsraad en de Monumentenraad en enige kamervragen is het evenwel nog niet gekomen. Een lichtpuntje vormt het op 20 juli 1988 gepubliceerde voorontwerp voor een nieuwe Natuurbeschermingswet. Hierin is de mogelijkheid opgenomen om "beschermd landschapsgezichten" aan te wijzen. Die landschapsgezichten zijn omschreven als "een samenstel van onbebouwde terreinen of van bebouwde en onbebouwde terreinen dat vanwege zijn structuren, patronen of elementen, danwel anderszins vanwege zijn uiterlijke verschijningsvorm, historisch-landschappelijk van algemeen belang is".^{2 2}

Indien de leden van de Staten Generaal hun verantwoordelijkheid verstaan zal dit voorstel ongeschonden passeren. Wij hopen het van harte!

Ik realiseer mij dat dit pleidooi naar buiten toe uitgelegd kan worden als een restrictieve, weinig plooibare benadering: het opleggen van bescherming van bovenaf, met de Wet in de hand. Maar wanneer het niet anders kan zullen sancties nodig blijken om onze doelstellingen te bereiken.

Eigenlijk mag zo'n "wapen" slechts in noodgevallen worden aangewend. Beter ware het de betrokkenen te voren op hun verantwoordelijkheden te wijzen en door wederzijds overleg tot resultaat te komen.

Daar kan een aanzet voor worden gegeven door de voorlichting op te voeren. Voor een breed publiek dienen publikaties te worden samengevat waarin om aandacht wordt gevraagd voor historisch-geografische aspecten en doelstellingen. De mensen moeten niet alleen milieubewust worden gemaakt, maar in het bijzonder ook landschapsbewust.

In dit verband wil ik wijzen op vergevorderde plannen die door het Staringcentrum, met medewerking van de Natuurbeschermingsraad, zijn opgezet om te komen tot een historisch-landschappelijke kaart van Nederland op een schaal van 1:50.000. Momenteel wordt er marketing-onderzoek voorbereid teneinde de haalbaarheid van dit project na te gaan.

Ik denk dat dit project de beste kansen heeft bij een op het toerisme gerichte benadering: zo kunnen we het maatschappelijk draagvlak van het landschap verbreden.

Anderen zijn ons voorgegaan op deze weg. Op deze plaats wil ik nog eenmaal terugkijken in het verleden en nogmaals Blink memoreren. Wij mogen een voorbeeld aan hem nemen omdat hij wetenschappelijke arbeid wist te combineren met publikaties van een veel luchtiger gehalte: zijn "Wandelingen door Oud en Nieuw Nederland" die in drie afleveringen werden gebundeld onder de titel "Van Eems tot Schelde".^{2 3}

Hiermee heeft hij velen aan zich verplicht en liefde voor het landschap bijgebracht. Het verleden biedt perspectief en inspiratie genoeg!

Mijnheer de Rector Magnificus, mijne heren leden van het College van Bestuur,

Gaarne wil ik u danken voor het in mij gestelde vertrouwen. Mijn benoeming vindt plaats in het licht van een nauwere samenwerking tussen de Landbouwuniversiteit en de DLO-instellingen. Ik zal naar vermogen trachten deze samenwerking tot een succes te maken. Ik beschouw deze benoeming als een unieke kans voor de ontwikkeling van de historische geografie. Ook verheugt het mij boven mate dat door mijn benoeming de geografische traditie, die na de oorlog ophield te bestaan, thans in ere is hersteld. Dit vormt voor mij een extra stimulans.

Waarde collega Van der Woude, beste Ad,

Het doet mij genoegen onderdak te hebben gevonden bij de vakgroep Agrarische Geschiedenis. Ik hoop dat dit op den duur ook mag leiden tot gezamenlijk onderzoek. Want het is duidelijk dat historische geografie

niet alleen mag zijn gericht op de ontstaansgeschiedenis van de morfologie van het cultuurlandschap. Veel van de verklarende factoren hebben een menselijke achtergrond. De Agrarische Geschiedenis is daartoe een uitmuntende ingang. Hetzelfde geldt overigens ook ten opzichte van de Universiteit in het algemeen. Een Landbouwniversiteit is niet goed denkbaar zonder dat de stem van het verleden daarin weerklinkt. Wanneer dit soort stemmen zou verstommen ontbreekt juist datgene wat de Universiteit tot Universiteit maakt: namelijk de brede Academische vorming.

Waarde collega Van den Ban, beste Jan,

Het is mij een grote eer samen te mogen werken met iemand die zo'n grote ervaring in het universitaire bestel heeft opgedaan. Ik dank je alvast hartelijk voor de rol die je in de benoemingscommissie hebt gespeeld en voor al de goede raadgevingen die ik als "groentje" van je heb meegekregen. Binnen het kader van de nieuwe studierichting Land- inrichtingswetenschappen zal ik proberen iets van de brede doelstelling van deze oriëntatie te realiseren. Het is een blijk van groot vertrouwen in het kader van de propaedeuse-opleiding de "Geografie van het landschap" te mogen doceren.

Waarde collega Stortenbeker,

In mijn rede is het antropogene element nogal op de voorgrond getreden. Duidelijk wil ik stellen dat daaruit niet mag worden opgemaakt dat er voor natuurlijke aspecten bij mij minder belangstelling zou bestaan. Het tegendeel is waar. Er bestaat een veelheid aan raakvlakken en overlappingen die uitnodigt tot gezamenlijke studie. Dit betreft in de eerste

plaats de problematiek van natuur- en landschapsbeheer. De uitwerking van beide taakvelden dient zoveel mogelijk op elkaar te worden afgestemd. Anderzijds wil ik de betekenis van het basale onderzoek naar de samenhangen tussen natuurlijke en cultureel procesen onderstrepen. We zouden moeten uitgaan van een soort "historische ecologie" waarin beide betrokken disciplines voor elkaar als "eye-opener" kunnen fungeren.

Waarde collega Vroom,

Ik heb tot dusverre – tot mijn schande – nog weinig contact met u gehad. Niettemin hoop ik op een innige samenwerking tussen de landschaps-architectuur en de historische geografie. Zij kunnen elkaar aanvullen en gezamenlijk bijdragen tot een verantwoorde aankleding van de landschappelijke structuren in het landelijk gebied.

Dames en heren studenten,

In mijn colleges tracht ik u duidelijk te maken dat historische geografie een vakgebied is vol dynamiek en onvermoede samenhangen. Het is een breed arbeidsveld waarbinnen zeer verschillende disciplines een plaatsje vinden.

Onze cultuurlandschappen kennen een rijk verleden. U daarvan deelgenoot te maken is mijn hoogste verlangen. Gewapend met deze achtergrond-informatie zult u betekenis gaan hechten aan de bijzondere waarden die in onze landschappen besloten zijn.

Waarde Amsterdamse collega Borger, beste Guus,

Het is plezierig nog op een andere plaats in het land een collega te hebben waarmee kan worden samengewerkt. Reeds vele jaren hebben wij dat in velerlei verband gedaan. Ik zou dat graag willen continueren. Een goede band tussen Amsterdam en Wageningen kan de toekomst van de historische geografie en al de plannen die we daarmee nog hebben alleen maar ten goede komen.

Met jou dank ik overigens ook de leden van de Werkgroep Landschapstypologie waarmee in de afgelopen jaren zo'n goede verstandhouding is opgebouwd.

Geachte toehoorders,

Ik hoop dat ik uw geduld niet al te zeer op de proef heb gesteld. Ik wil u het perspectief op een gezellig samenzijn niet langer ontnemen. Daarom wil ik nu besluiten en u danken voor uw aandacht.

Voetnoten

- ¹ Hérodoteus Historiën. Vertaling Dr. Onno Damsté. Fibula klassieke Reeks. Fibula-Van Dishoeck. Bussum. 1974 (vierde druk).
- ² Vliet, E.Ch.L. van der, 1977. Strabo over landen, volken en steden. Van Gorcum's Historische Bibliotheek Nr. 94. Van Gorcum. Assen/Amsterdam.
- ³ Jong, G. de, 1947. De Duitse landbeschrijving in de 18e eeuw. Proeve van een systematisch en cultuurhistorisch onderzoek. Leiden. J. Karstens.
- ⁴ Vervloet, Jelier, A.J., 1988. Grundzüge der Entwicklung der Historischen Geographie in den Niederlanden mit besonderer Berücksichtigung der genetischen Siedlungsforschung. In: P. Burggraaff. Genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa und seinen Nachbarräumen. Teilband 1 p. 365-417. Verlag Siedlungsforschung Bonn.
- ⁵ Heslinga, M.W., 1977. Anton Albert Beekman en de vaderlandse aardrijkskunde in het laatst van de negentiende eeuw. In: Geografisch tijdschrift. Nieuwe reeks XI. p. 324-337.
- ⁶ Beekman, A.A., 1912. Geschiedkundige Aardrijkskunde. In: Tijdschrift KNAG, XXIX. p. 421-429.
- ⁷ Blink, H., Studiën over nederzettingen in Nederland.
 - I. De nederzettingen op het Drentsche plateau. In: Tijdschrift KNAG XVIII. 1901 p. 731-767.
 - II. Nederzettingen rondom het Drentsche plateau. In: Tijdschrift KNAG XIX. 1902. p. 59-107.
 - III. De Groninger en Drentsche veenkoloniën ten oosten van den Hondsrug. In: Tijdschrift KNAG XIX. 1902. p. 481-514 en p. 936-958.
 - IV. Noord-Brabant. In: Tijdschrift KNAG XXI. 1904. p. 1-45.

- ⁸ Blink, H., 1920. Inleiding Jubileumnummer Tijdschrift voor Economische Geographie. In: Tijdschrift voor Economische Geographie.
- ⁹ Blink, H., 1931. Over aardrijkskunde, economische aardrijkskunde, sociographie en sociologie. Een onderwijs- en maatschappelijk vraagstuk. In: Vragen van den Dag.
- ¹⁰ Blink, H., 1910. De economische geographie naar haar beteekenis en historische ontwikkeling. In: Tijdschrift voor Economische Geographie.
- ¹¹ Blink, H., 1923. De economische geographie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Afscheidsrede bij het eindigen van mijn werkzaamheid als buitengewoon hoogleraar te Wageningen, 27 september 1923. Amsterdam. S.L. van Looy.
- ¹² Vuuren, L. van, 1933. Een nationaal park in Nederland. Utrecht.
- ¹³ Foorhuis, W.R., 1988. De ongekroonde Keuning. Hendrik Jakob Keuning en de Groninger Veenkoloniën. In: Noorderlicht. Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. Historia Agriculturae XVIII. NAHI. Groningen.
- ¹⁴ Vuuren, L. van, 1939. De aardrijkskunde in de faculteit van letteren en wijsbegeerte. Nederlandsch Studieblad. Aprilnummer.
- ¹⁵ Bijhouwer, J.T.P., 1977. Het Nederlandse Landschap (2e dr.). Kosmos Amsterdam.
- ¹⁶ Vroom, M.J., 1967. Het landschap....onze tuin? Oratie Wageningen. Veenman Wageningen.
- ¹⁷ Vlam, A.W., 1948. Historische geografie en Bodemkunde. In: Boor en Spade: verspreide bijdragen tot de kennis van de bodem van Nederland. I. p. 68-70.
- ¹⁸ Hofstee, E.W. en A.W. Vlam, 1952. Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. In: Boor en Spade: verspreide bijdragen tot de kennis van de bodem in Nederland. V. p. 194-235.

- 1^o** o.a., Lörzing, H., 1982. De angst voor het nieuwe landschap. Beschouwingen over landschapsontwerp en landschapsbeheer. Architectuur en Stedebouw. Staatsuitgeverij 's-Gravenhage.
- 2^o** Klok, R.H.J., 1983. Pleidooi voor de bescherming van cultuur-historische of historisch-landschappelijke structuren. In: Bulletin KNOB. Jrg. 82. p. 2-21.
- 2¹** Bakker, A., J.G. Borger, A.J. Haartsen en A.P. de Klerk, 1985. Oude waarden in een veranderend landschap. De veiligstelling van het historisch-geografische erfgoed. Dr. A.A. Beekmanstichting, Monnickendam.
- 2²** Haartsen, A.J. en A.P. de Klerk, 1988. De betekenis van zestig jaar NWC en tien jaar Werkgroep Landschapstypologie voor de zorg voor het Nederlandse cultuurlandschap. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 6e jrg. p. 92-101.
- 2³** Blink, H., Van Eems tot Schelde. Wandelingen door Oud en Nieuw Nederland. Van Holkema en Warendorf, Amsterdam. 3 dln. 1902-1906.